

جستاری در گونه‌شناسی میراث مکتوب کهن علویان بکتاشی

با تأکید بر عناصر مشترک اعتقادی آنان با اندیشه کلامی اثناعشری*

حسین متقی**

رسول جعفریان***

[تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۱/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۵/۰۳]

چکیده

یکی از منابع مهم پژوهشی در حوزه تمدنی جهان اسلام، نسخ خطی است و بخشی از این میراث کهن، طبعاً متعلق به طیف جامعه شیعی است. وجود عناصر مشترک قوی اعتقادی و مشابهت‌ها و تأثیرات رفتاری بکتاشیان از آموزه‌های مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام)، با شکلی صوفیانه، حاکی از آن است که آنان، بی‌تردید، بخشی از جامعه شیعی دورمانده از اصل خویش‌اند. بررسی مقدماتی گونه‌شناختی متون کهن بکتاشیان، نشان می‌دهد بیشترین آثار بکتاشیه به زبان ترکی عثمانی و در موضوع کلی تصوف، شامل بیان آیین‌ها و آداب جمع‌خانه‌ها، همراه شرح احوال و نقل سخنان رهبران بکتاشیه، افسانه‌های عجیب تأویلی درباره رهبران بکتاشیه، به‌ویژه حاجی بکتاش ولی، همچنین نگاه نیمه‌لاهوتی به حضرت علی (علیه‌السلام) همراه تأثیرپذیری‌های بیشتر از آموزه‌های امام صادق (علیه‌السلام)، در کنار ردپایی از عناصر اندیشه‌های غالبانه و تأویلی شیعی، به‌ویژه در مسئله تولد و تبرا از غاصبان حقوق اهل بیت (علیهم‌السلام) است. تحریر این نوشتار، به روش توصیفی و کتابخانه‌ای، بیشتر بر پایه نسخه‌های خطی بکتاشیه موجود در کتابخانه‌های ترکیه بوده است.

کلیدواژه‌ها: بکتاشیه، علویان، شیعه، تصوف، نسخ خطی، ترکیه.

* برگرفته از رساله دکتری نویسنده با عنوان «واکاوی مبانی کلامی فقهی بکتاشیه بر پایه میراث مکتوب آنان»، دانشکده شیعه‌شناسی، دانشگاه ادیان و مذاهب قم.

** دانشجوی دکتری شیعه‌شناسی، دانشگاه ادیان و مذاهب قم (نویسنده مسئول) hosseinmottaghi@yahoo.com

*** استاد گروه تاریخ، دانشگاه تهران ras.jafarian@gmail.com

مقدمه

از مطالعات مقدماتی راجع به باورهای بکتاشیان، می‌توان به عناصر مشترک، مشابهت‌ها و تأثیرات اعتقادی آنان از آموزه‌های مکتب اهل بیت علیهم‌السلام پی برد. به دیگر سخن، بررسی‌ها و مطالعات استنادی روی متون کهن علویان بکتاشی در دوره عثمانی (۶۶۹-۱۳۴۲ ه.ق.)، حاکی از وجود عناصر مشترک اعتقادی بسیار گسترده و قوی میان بکتاشیان و شیعیان است.

با این پیش‌فرض، پرسش اساسی این است که علویان بکتاشی، به عنوان مذهبی اسلامی، آیا بخشی از جامعه شیعی فاصله‌گرفته و دورمانده از اصل خویش‌اند؟ یا آنان هویتی مستقل داشته‌اند و در دوره‌هایی، آموزه‌های شیعی، ترجیحاً تفکرات غالبانه شیعی با محوریت علویان نصیری، در باورهای آنان تأثیراتی نهاده است؟

در بررسی پندار، کردار و رفتار بکتاشیان، در کنار عناصر مشترک شیعی، رگه‌هایی از اندیشه‌های مکاتب بومی آسیای مرکزی، همچون شمنیزم، مانویت یا عقاید ادیان بومی برون‌دینی آناتولی، مانند نصرانیت نسطوری، و حتی مکاتب و طریقه‌های درون‌دینی، همچون اسماعیلیان و حروفیان نیز قابل مشاهده و مطالعه است. البته در محل خویش، باید پاسخ داده شود که علویان بکتاشی، در روند تطور تاریخی شکل‌گیری هویتی خویش، این باورها را، از مکاتب و مذاهب دیگر گرفته‌اند یا این عناصر مشترک، صرفاً نوعی تشابه عادی جاری در نوع باورهای ادیان و مذاهب مختلف است؛ و شاید چندان ارتباطی با مسئله تأثیرپذیری از یکدیگر ندارد؟

بدون تردید، برای بررسی دقیق زیرساخت‌های فکری و مبانی عقیدتی علویان بکتاشی و نیز میزان و سطح تأثیرپذیری آنان از ادیان بومی و غیربومی و مذاهب مختلف اسلامی و طریقه‌های متکثر صوفیه، راهی منطقی‌تر جز مطالعه جامع و بنیادی در برگ برگ میراث کهن بازمانده از خود علویان بکتاشی نیست؛ و امید است بررسی محتوایی این موارث منظوم و منثور (با تأکید بر نسخ خطی آنان)، بتواند جنبه‌های دیگری از مبانی فکری و عقیدتی علویان بکتاشی را در دوره‌های مختلف حاکمیت عثمانیان، برای ما روشن کند.

در این پژوهش، که به روش توصیفی و کتاب‌خانه‌ای و مشخصاً با محوریت میراث مکتوب کهن علویان بکتاشی (نسخ خطی) نگاشته شده، در کنار نگاه اجمالی

گونه‌شناسانه به شکل‌گیری عقیدتی و فکری آنان و نیز سنخ مشترکات فکری و فقهی علویان با مبانی اندیشه کلامی شیعه امامیه، تأکید بیشتر بر گونه‌شناسی بخشی از آثار و تألیفات بکتاشیان (تا سقوط عثمانیان در ۱۳۴۲ ق/ ۱۹۲۳ م)، از منظرهایی همچون ساختار آثار، تاریخ تألیف، نسبت مکانی مؤلفان، مکان تألیف، مکان کتابت، وضعیت فیزیکی و آماری، موضوعات و عناوین، زبان نگارشی و نیز پراکندگی مکانی موارد مکتوب کهن بکتاشیان بوده است.

به باور نویسنده، به نظر نمی‌رسد جز کتاب ارزشمند نه‌جلدی بدری نویان دده‌بابا^۱ درباره بکتاشیه، تاکنون مطالعه جدی و عمیقی، مشخصاً با محوریت میراث مکتوب علویان بکتاشی، حتی به دست خود علویان بکتاشی، صورت گرفته باشد؛ در این تحقیق، تلاش شده این موضوع، اندکی پیش رود. همچنین، در این تحقیق توصیفی و کتاب‌خانه‌ای، گزارشی اختصاری از نسخ خطی علویان بکتاشی (با تأکید بیشتر بر نسخ ترکی عثمانی) بیان شده است؛ و در روند پژوهش، بر پایه مستندات درون‌متنی و برونی آن، با ترتیب روشمند تاریخ تألیف آثار، به تبیین میراث مکتوب بکتاشیه (با تأکید بیشتر بر ذخایر گنجینه‌های ترکیه)، به همراه مشخصات کتاب‌شناختی، موضوعی، زبانی، زمانی و دیگر مؤلفه‌های نسخه‌شناختی مرتبط با این موارد مکتوب کهن، پرداخته شده است.

میراث مکتوب کهن بکتاشیان از منظر گونه‌شناختی

از بررسی عناصر اصلی مجموعه تراثیات بکتاشیان (حدود یکصد اثر خطی)، بر پایه سیر تاریخی تألیف آنها، به نحو کلی می‌توان چنین دریافت که متون کهن بکتاشیان، در وهله نخست، به شدت تحت تأثیر آموزه‌ها و اندیشه‌های صوفیانه غالب بر گفتمان دینی در قرون ششم و هفتم هجری است.

بخش در خور توجهی از آثار نشر بکتاشیان، به موضوع کلی تصوف و اخلاق، همچون کیفیت آداب ذکر، سماع و مانند آن اختصاص دارد که از آن میان، بخشی به مباحث مربوط به طریقت بکتاشیه، به خصوص چگونگی اجرای مراسم مذهبی علویان در جمع‌خانه و قوانین و سلسله‌مراتب میان دده‌ها، مرشدها، پیرها، رهبرها، باباها و وظایف آنان می‌پردازد؛ و ظاهراً برخی از این متون بکتاشی، شرح احوال و زندگی و

نقل سخنان رهبران بکتاشیه، در نوع این آثار، به داستان‌ها و افسانه‌های عجیب و غریب مبتنی بر تأویلات گسترده صوفیانه و عرفانی، و چه بسا متأثر از اندیشه‌ها و باورهای بومیان آناتولی، آمیخته شده است.

باید افزود که اندکی از متون نثر بکتاشی نیز به مباحث کلامی و باورهای بکتاشیان، از جمله مباحث توحید، معاد، نبوت، امامت، مسئله گناهان، جایگاه معنوی دده‌ها، ازدواج دده‌های بکتاشی و مانند آنها پرداخته‌اند. نگاه نیمه‌لاهوتی و غالبانه به حضرت علی علیه السلام و دیگر امامان علیهم السلام در این متون، انکارناپذیر است؛ و احتمالاً نگاه غالبانه و فرابشری نهادینه‌شده در تار و پود نصرانیت آناتولی به حضرت مسیح علیه السلام، در این نگره، بی‌تأثیر نبوده است.

در میان متون منثور بکتاشی، آموزه‌های امام جعفر صادق علیه السلام، با عنوان بویروق (فرمان‌ها و فرمایش‌ها) نقش محوری دارد و با توجه به وجود بویروق‌های متعدد با ساختارهایی متنوع، به نظر می‌رسد فرمان‌ها و رهنمودهای حضرت صادق علیه السلام با ابتنا بر آموزه‌های مکتب اهل بیت علیهم السلام بیشترین تأثیر را بر علویان داشته است. در این آموزه‌ها رد پای اندیشه‌های غلوآمیز مفوضه و خطابیّه محسوس و قابل مطالعه است، اما به هر تقدیر، تقریباً در تمامی آثار منظوم و منثور بکتاشی، عبارت «مذهبم جعفری»، به‌وفور دیده می‌شود.

ادعیه، نیایش‌ها و زیارات، بخش دیگری از مضامین نسخ خطی بکتاشی را تشکیل می‌دهد. در نیایش‌های شیعیان و بکتاشیان، که به احتمال بسیار، منشأ واحدی داشته‌اند، اشتراکات فراوانی وجود دارد؛ اما به نظر می‌رسد در مضامین متون ادعیه آنان، نسبت به متون دعایی شیعه امامیه، موضوع توکل و تبرا، رنگ و لعاب بیشتری دارد؛ به‌ویژه موضوع تبرا، علویان از غاصبان حقوق اهل بیت علیهم السلام، اهمیت بسیار دارد.

زبان نوشتاری بسیاری از متون قرون اولیه بکتاشیه، به‌خصوص در قرون هفتم و هشتم هجری، مانند بسیاری از آثار منظوم و منثور آن دوره، فارسی است؛ اما به جهاتی نظیر حضور پیوسته شش قرن (از هشتم تا سیزدهم هجری) بکتاشیان، به عنوان «ینی‌چری»، در ارکان نظامی حاکمیت عثمانیان، به تدریج که متون دیگر به زبان ترکی نگاشته می‌شود، متون مقدس بکتاشیان، همچون متون دعایی و اعتقادی نیز، متأثر از زبان رسمی دولت عثمانی، به زبان ترکی گرویده است؛ و شاید بتوان به جرئت گفت

بیشترین درصد میراث مکتوب بکتاشیان، به زبان ترکی با لهجه عثمانی نگارش یافته است. اما پس از حضور حروفیان در آناتولی، یعنی چندی پس از قلع و قمع آنان در ایران، به دست شاهرخ تیموری (حک. ۸۰۷-۸۵۰ ه.ق.) و رخنه اندیشه‌های غالبانه و تأویل‌گرایانه حروفیه در تار و پود باورهای بکتاشیان، مشخصاً در نیمه دوم قرن نهم هجری، زبان فارسی، متأثر از کتاب مقدس جاودان‌نامه و دیگر متون مقدس فارسی نزد حروفیه، تا زمانی که به ترکی صیورت کامل حاصل شد، متون به همین شکل فارسی، مدتی در قالب تدریس و تدرّس، نزد بکتاشیان حضور داشته است؛ البته تقدس زبان فارسی نزد علویان، چندان پایدار نبود و پس از روی کار آمدن صفویان، در سال‌های نخست، زبان ترکی، نماد و زبان رسمی تفکر شیعی و علوی‌گری شده است؛ برای نمونه، نباید از نظر دور داشت که تمامی اشعار شاه اسماعیل صفوی (حک. ۹۰۶-۹۳۰ ه.ق.)، با نگاهی علوی، به زبان ترکی سروده شده است.

بیشترین آثار منسوب به بکتاشیان، در قالب «نظم» نگارش یافته است و به جز دیوان‌ها، سایر متون منظوم، بیشتر در جمع‌خانه‌ها، با عنوان نفّس‌لر، خوانده می‌شود. بخش دیگر نیز دیوان‌های شاعران است که بیشتر آنها در قالب غزلیات، مثنویات، ترکیب‌بند، ترجیع‌بند، مقطعات، رباعیات و مانند آنها است. بیشتر این منظومه‌ها، در مدح حضرت علی علیه السلام، فرزندان آن امام همام، حضرت فاطمه زهرا علیها السلام، حضرت خدیجه علیها السلام، چهارده معصوم پاک و نیز بیان احوال و سخنان منظوم و مثنوی رهبران بکتاشیه، همچون حاجی بکتاش ولی، یونس امره، پیر سلطان ابدال، سید علی سلطان، صاری سالتق، غریب دده، شاه‌قلو، قراجا احمد، ابدال موسی، سید قاضی، سرسم علی سلطان، بالیم سلطان، شاه اسماعیل و مانند آنها است.

نمونه‌هایی از متون کهن علویان بکتاشی

الف. سید محمد بن محمد بن ابراهیم نیشابوری خراسانی مشهور به حاجی بکتاش ولی (د. ۶۶۹، ۶۹۹ یا ۷۳۸ ه.ق. در قیرشهر)^۲

۱. فوائد حاجی بکتاش ولی (تصوّف - فارسی)

رساله‌ای به نظم و نثر، از افادات و مقالات حاج بکتاش ولی خراسانی است که یکی از مریدان و شاگردان او پس از فوت وی جمع کرده است. نسخه ناقصی از این اثر، به

ضمیمه مقالات غیبیه و کلمات عینیه منسوب به حاجی بکتاش ولی، به شماره ۳۴۵۱ در کتاب‌خانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران نگه‌داری می‌شود (سبحانی و انصاری، ۱۳۵۵: ۵۰۵-۵۴۶). نسخه دیگری نیز در دانشگاه استانبول (سبحانی و آق‌سو، ۱۳۷۴: ۳۷)، به شماره IÜK.FY.56، به خط رقاع، با کتابت سده ۱۲ ه.ق. در ۱۵ برگ موجود است که آغاز آن چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله على نعمائه والصلوة على محمد وآله ...

۲. مقالات حاجی بکتاش ولی^۳ (تصوف - ترکی عثمانی)

مجموعه‌ای از دستورهای اخلاقی و مواعظ صوفیانه به روش علویان و بکتاشیان است و از لحاظ ادبی، تاریخی و محتوایی، به نظر می‌رسد به همت پیروان وی، بر اساس اندیشه‌ها و آموزه‌های شفاهی‌اش، گردآوری شده باشد. در برخی کتاب‌خانه‌های ترکیه و ایران، رساله‌ای با عنوان مقالات غیبیه منسوب به حاجی بکتاش ولی به زبان فارسی^۴ موجود است و این احتمال هست که اثر محل بحث، ترجمه‌ای از آن بوده باشد و شخص بکتاشی گمنامی در سده‌های پس از وفات حاجی بکتاش ولی، آن را از فارسی به ترکی عثمانی برگردانده باشد. به هر تقدیر، این اثر بدون تاریخ در استانبول به صورت سنگی، چاپ شده است. از این اثر، نسخه‌ای دست‌نویس، در کلکسیون پروفیسور علی نهاد طرلان (در کتاب‌خانه سلیمانیه - استانبول)، به شماره ۱۸۵/۲، به خط نستعلیق، [سید] درویش محمد خالد بکتاشی حسینی اسلامبولی، با تاریخ کتابت ۱۲۳۰ ه.ق.، ۴۸ برگ (۶۱-۱۰۸)، با این آغاز موجود است:

بسم الله الرحمن الرحيم، شکر منت و سپاس اول تکرری تبارک و تعالی

حضرتلرینه اولسونکم ...

ب. سید حسین بن غیبی^۵، حسینی رومی مشهور به غیبی بابا (ح. سده ۸ یا ۹ ه.ق.).
۱. شرح خطبة البیان = ترجمه و شرح خطبة البیان^۶ = ترجمه خطبة البیان (تصوف - ترکی عثمانی)

شرح و ترجمه‌ای از خطبة البیان (الطهرانی، ۱۹۵۹: ۲۱۸/۱۳)، منسوب به حضرت علی علیه السلام است؛^۷ شارح در این اثر، هفتاد عبارت منسوب به آن حضرت را همراه با شواهدی از آیات و روایات اهل بیت علیهم السلام و اشعاری از خود آورده است:

ای محبان علی بیلہ بویورمیشدر حبیب لا فتی الأ علی لا سیف الأ ذوالفقار
انسُ جن ایشندی کوکدن ملک ایتدی ندا لا فتی الأ علی لا سیف الأ ذوالفقار
هل أتى^۸ و قل کفی^۹ و انما^{۱۰} حقدن ندا أنت منی^{۱۱} دیدی وصفنده آنک هم
پس بو معیندن شهادة ایلدی پیک خدا لا فتی الأ علی لا سیف الأ ذوالفقار
از این اثر، نسخه‌های متعددی در دست است؛ از آن جمله، یک نسخه در کتاب‌خانه
مرعشی در قم به شماره ۵۱۴۴ (متقی، ۱۳۸۱: ۱۷۰/۱-۱۷۲؛ ۱۴۲۳: ۱۸۳)، نسخه‌ای در
کتاب‌خانه روزنامه ترجمان، در کتاب‌خانه سلیمانیه، در استانبول به شماره Y.295 (KUT, I/139, 1989)
نسخه دیگری نیز در کلکسیون ارسلان قاینارداغ (در کتاب‌خانه سلیمانیه)،^{۱۲}
به شماره ۱۱۶/۱، به خط رقعہ، به خط ملازینل بن نعمت، با تاریخ کتابت ۱۲۹۵ ه.ق.،
در ۸۵ برگ موجود است و آغاز آن چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم، هذا مفازة أمير المؤمنين و يعسوب الدين ... أول بي‌نیاز
حضرتنه اولسونکه ... أنا الذي عندي مفاتيح الغيب لا يعلمها من بعد غيري و أنا
بكل شيء عليم ... ترکی دینجه قلمه گتورم کی نصیب اولوب ...

ج. علاء‌الدین احمد بن عبدالله، غیبی علائیه‌وی قره‌مانی مشهور به قیغوسز^{۱۳} ابدال
و قایغوسز بابا سلطان و متخلص به قیغوسز (ح. سده ۹ ق)^{۱۴}
۱. پندنامه^{۱۵} = نصیحت‌نامه (تصوف - ترکی عثمانی)

رساله‌ای مختصر در نصایح و پندهای صوفیانه به روش بکتاشیان است. از این اثر،
یک نسخه خطی در مجموعه ارسلان قاینارداغ، به شماره ۹۳/۵، به خط رقعہ، با تاریخ
کتابت ۱۲۶۵ ه.ق.، در ۲۳ برگ (برگ‌های ۱۵۶ الف - ۱۷۸ الف) با این آغاز موجود است:

بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على سيدنا
محمد و آله و أهل بيته أجمعين؛ أما بعد بيلک و آگاه اولک که هر کتابه دليل
... ..

۲. وجودنامه^{۱۶} (تصوف - ترکی عثمانی)
رساله‌ای کوتاه در تصوف به نظم و نثر، در کیفیت خلقت وجود و روح آدمی

است. در تدوین این اثر (۳۱ ب)،^{۱۷} از دوازده پوست‌نشین یاد شده که اسامی آنها چنین است: یوسف خراسانی، سید علی سلطان، بالیم سلطان، قیغوسوز سلطان، صاری اسماعیل غائب، قول آچق ماجم سلطان، شاذلی سلطان، قره‌تونلی جان‌بابا، حضرت ابراهیم خلیل‌الله علیه السلام، ابدال موسی سلطان، قبرعلی سلطان و حضرت خضر علیه السلام که گویا مراد از آنان، رجال‌الغیب باشد. از دست‌نویس‌های این اثر می‌توان به نسخهٔ مجموعهٔ علی نهاد طرلان (Bariş, 1981: 34. I/9)، به شمارهٔ ۱۹۳/۲، به خط رقعہ، با کتابت سدهٔ ۱۳ هـ.ق.، در ۶ برگ (برگ‌های ۲۵ ب - ۳۰ الف) اشاره کرد که آغاز آن چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على نور سيدنا و آله أجمعين؛ پس بو ميدانه ارنلرده كه بو فقير دخي عاشقانه و صادقانه بر يادگار ايتدم امانت ارشاد ايچون ...

و نسخهٔ کلکسیون ارسلان قاینارداغ، به شمارهٔ ۹۳/۶، به خط رقعہ، با تاریخ کتابت ۱۲۶۵ هـ.ق.، در ۵ برگ (برگ‌های ۱۷۸ ب - ۱۸۲ ب) با آغاز متفاوت ذیل:

بسم الله الرحمن الرحيم، آدم که قدرت حق ايله آنا رحمنه دوشر نيجه وجوده گلير و نيجه روح و يريلير...

د. ویرانی ابدال‌بابا متخلص به ویرانی (ح. سدهٔ ۱۱ هـ.ق.)^{۱۸}

۱. دیوان ویرانی^{۱۹} (تصوّف و ادب منظوم - ترکی عثمانی)

این دیوان، از جمله متون علوی است که شاعر، در آن، به دلیل ارادت خاص خود به ساحت مقدّس حضرت علی علیه السلام یا بر پایهٔ باورهای عمیق بکتاشیان، تا مرز الوهیت حضرت پیش رفته است:

بسم الله علیدر یا دکلمی	الله علیدر یا دکلمی
ثم وجه الله علیدر یا دکلمی	تسلی بولمشم بر نقطه‌دن

...

فخر عالم احمدی مختاره بغلو باشیمیز
اسم اعظم حیدر کَراره بغلو باشیمیز

بزم عشقده وار ایدان ستاره بغلو باشیمیز
شول ویران کولکری عشقلری معمورایدان

از دست‌نویس‌های این اثر، می‌توان به نسخهٔ مجموعهٔ علی نهاد طرلان اشاره کرد، به شمارهٔ ۴، به خط رقعہ و نسخ، کتابت محمد مرشدی، در سال ۱۲۷۹ ه.ق.، در ۱۹۲ برگ، با آغاز:

اللہ علیدر یا دکلمی بسم اللہ علیدر یا دکلمی
تسلّی بولمشم بر نقطه‌دن ثمّ وجه اللہ علیدر یا دکلمی
و نسخهٔ دیگری نیز در کلکسیون ارسلان قاینار داغ، ذیل شمارهٔ ۱۳۵/۳، به خط رقعہ، کتابت سدهٔ ۱۳ ه.ق.، در ۴ برگ (برگ‌های ۲۹ ب - ۳۲ ب)،^{۲۰} با این آغاز موجود است:

گل بروای قوم اعدا، من خدادان دون منم چون شهادت ایتشم، مصطفادان دون منم
پاره پاره بو وجودیم، صد هزاران ایتسلر من غلام خاناندان مرتضایم، دون منم
۲. رسالۂ ویرانی = ویرانی بابا رساله‌سی = کتاب ویرانی = ویرانی کتابی (تصوّف - ترکی عثمانی)

رساله‌ای در تصوّف به روش عقاید بکتاشیان است و با توجه به تاریخ کتابت نسخه‌های آن، تاریخ تألیف آن به پیش از سال ۱۱۲۰ ه.ق. تعلق دارد. در برخی مصادر، از این اثر با عنوان متنی متعلق به حروفیان یاد شده است (Bariş, 1981: 34.I/33) که چندان صحیح به نظر نمی‌رسد. البته نخستین بار، علویان و بکتاشیان آناتولی در نیمهٔ سدهٔ ۹ ه.ق.، از طریق سید علی الاعلی حروفی اصفهانی (د. ۸۸۲ ه.ق.) با اندیشه‌های حروفیان آشنا شده و جذب عقاید حروفیه شده‌اند؛ و به دلیل درهم تنیدگی مصادر تراثی بکتاشیان و حروفیان در قرون نهم هجری به بعد، میزان تقارب عقاید و مرزهای عقیدتی بین علویان و حروفیان، چندان شفاف و روشن نیست؛ و از این‌رو، به نظر می‌رسد خود موضوع تأثیرپذیری علویان از حروفیان، نیازمند مطالعات بیشتری است.

از جمله دست‌نویس‌های این اثر، می‌توان به چهار نسخهٔ موجود در کلکسیون علی نهاد طرلان، اشاره کرد؛ این نسخ عبارت‌اند از: دست‌نویس شمارهٔ ۱۷، به خط رقعہ، کتابت اسماعیل حقی (خاک پای اولاد علی، حاجی بکتاش ولی، الفقییر ...)، با کتابت سال ۱۲۷۴ ه.ق.، در ۴۷ برگ که آغاز آن چنین است:

بسم اللہ الرحمن الرحیم، الحمد لله رب العالمین، ایمدی ای طالب فضل حق
...، بیت:

حقی بلمک چون قول مصطفی در	گل ای مؤمن بری فرض خدادور
اوقو علمک قپوسی مرتضا در	حقی بلمک دیلرسک بیل علی یی
گوژم نوری امام باقر بقا در	حسندر هم حسینم عابدینم
تقی یه ویر اوزک لطف سخا در	بری گل جعفری کاظم رضایه
اُلبدور ای ویرانی اوسکا در	نقی عسکر شها مهدی هادی

دست‌نویس دیگر به شماره ۱۷۲،^{۲۱} به خط رقعہ و نسخ، کتابت سید حاجی علی افندی، در اواخر سده ۱۳ یا اوایل سده ۱۴ ه.ق.، در ۲۳ برگ؛ سومین دست‌نویس به شماره ۱۷۸، به خط نسخ و رقعہ، کتابت درویش حلمی قادری اسکداری، با تاریخ کتابت ۱۱۲۰ ه.ق.، در ۴۲ برگ؛ و دست‌نویس چهارم نیز به شماره ۱۸۵/۱، به خط نسخ و نستعلیق، کتابت [سید] درویش محمد خالد بکتاشی حسینی [اسلامبولی]، با تاریخ کتابت ۱۲۳۰ ه.ق.، در ۶۰ برگ نگارش یافته است و در آغاز آن نسخه، تملک سید درویش خلیل رونقی بکتاشی حسینی، با تاریخ ۱۷ ربیع‌الآخر ۱۲۳۰، دیده می‌شود. باید افزود نسخه دیگری نیز از این اثر در مجموعه ارسلان قاینارداغ، به شماره ۱۱۶/۲، به خط رقعہ، با کتابت ۱۲۹۵ ه.ق.، در ۲۱ برگ (برگ‌های ۸۵ ب - ۱۰۵ ب) نگه‌داری می‌شود.

۳. زبده التصوف فی المبدأ والمعاد (تصوف - ترکی عثمانی)

رساله‌ای در بیان مبدأ و معاد بر پایه دیدگاه‌های صوفیانه بکتاشیان است. بخش‌هایی از این اثر به رساله ویرانی، تألیف دیگر مؤلف، شباهت‌هایی دارد و دور نیست که تحریر دیگری از همان رساله بوده باشد. نسخه‌ای از این اثر در کلکسیون ارسلان قاینارداغ، به شماره ۹۳/۲، به خط رقعہ، با کتاب سال ۱۲۶۵ ه.ق.، در ۳۸ برگ (برگ‌های ۲۲ الف - ۵۹ الف) نگه‌داری می‌شود که آغاز آن چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله رب العالمين ... ای طالب حق و عاشق

دیوانه ...

ه علی کریدی متخلص به رسمی (د. پس از ۱۰۶۵ ه.ق.)

۱. عیون الهدایة^{۲۳} (تصوف - ترکی عثمانی و عربی)

کتابی در موضوع تصوف بر اساس اندیشه‌های علوی - بکتاشی است؛ و در آن، از امامان دوازده‌گانه علیهم‌السلام و چهارده معصوم پاک اختصاصی علویان، یاد شده است. این اثر

با دیباچه‌ای به عربی شروع، و به صلواتیه دوازده امام علیهم‌السلام ختم می‌شود که آغاز آن صلواتیه چنین است:

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا نُوْر جَمَالٍ مُحَمَّدٍ الْمُصْطَفَى ... إِمَامِ عَلِيِّ الْمُرْتَضَى ...
خَدِيجَةَ الْكُبْرَى فَاطِمَةَ الزَّهْرَى ... إِمَامِ حَسَنِ خَلْقِ الرِّضَا اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى
سَيِّدِنَا نُوْر جَمَالٍ هَشْتَمٍ، قَبْلَهُ هَفْتَمٍ سُلْطَانَ خِرَاسَانَ

نسخه‌ای از این اثر در مجموعه پروفسور علی نهاد طرلان، به شماره ۱۴۱، به خط رقعہ، در ۱۱۱ برگ نگه‌داری می‌شود. عبارات آغازین نسخه، گویای بخشی از باورهای بکتاشیان به امامان علیهم‌السلام و چهارده معصوم پاک نزد علویان و نوع ادبیات دینی آنان است: بسم الله الرحمن الرحيم، ... من ذرية وليه و وصيه علي المرتضى و صل على سيدنا خديجة الكبرى (كذا) و بنت رسول الله فاطمة الزهراء؛ الرحمن الرحيم الذي نور قلوبنا بمحبت (كذا) حسن المجتبا (كذا) و بمودت (كذا) حسين الشهيد دشت كربلا؛ مالك يوم الدين الذي ملك علينا زين العابدين بالإمام والهدى؛ إياك نعبد عبادة تبلغنا بالإقامة (كذا) بصحبت (كذا) محمد الباقر والجعفر (كذا) الصادق؛ و إياك نستعين كما نستعناك (كذا) محمد التقى الجواد و علي النقي الهادي الذي (كذا) بهمام (كذا) أهل المجيد والعلی؛ اهدنا الصراط المستقيم الذي صراط الاستقامة بالمجد والهداية والعلی الذي هو المقتدا؛ صراط الذين أنعمت عليهم الذي هو متابعة حسن العسكري و بمتابعت (كذا) مهدي صاحب العصر والزمان؛ غير المغضوب عليهم و لا الضالين ... و نشهد أن لا إله إلا الله وحده ... و نشهد أن محمداً عبده و رسوله ... و نشهد أن أمير المؤمنين علي ولي الله الذي هو في شأنه [نزلت] سورة هل أتى و صلى الله تعالى على آل محمد الطيبين الطاهرين ... امام حسن العسكري الذكي، امام محمد مهدي صاحب الزمان قطب الدوران جان جانان ... شاه آخر زمان دوازده امام چهارده معصوم پاک ... راقم تسويدان صحائف عصيان ... تحقيق بيان حال و بو تهجيله شرح ما في البال ايدرکم ... بو ذکر اولنان دوازده امام و چهارده معصوم پاک حضر تلرينک بنده

و. بدرالدین احمد رفاعی علوی خلوتی بکتاشی مشهور به سری رفاعی علوی
(د. پس از ۱۲۱۴ ه.ق.)

۱. اصول آداب و آیین طریقت بکتاشی = بکتاشی طریقتنه آئیت اصول ادب آیین لر
مجموعه‌سی = ارکان نامه (تصوّف - ترکی عثمانی)
کتابی در تصوّف، در تبیین آداب، عقاید، آیین‌های طریقت بکتاشیه و نیز چگونگی
اجرای مراسم علویان در جمع‌خانه‌ها است؛ و به تعبیر دیگر، شاید این اثر، یکی از
ارکان‌نامه‌های بکتاشی بوده باشد و بر پایه تاریخی که در مقدمه اثر آمده، تاریخ تألیف
آن باید حدود سال ۱۲۱۴ ه.ق. بوده باشد. عناوین این اثر می‌تواند ما را در شناخت
دقیق جزئیات آداب و آیین‌ها، عقاید، کردار و حتی رفتار بکتاشیان، در برنامه‌های
مختلف زندگی بکتاشی، یاری کند:

نیت غسل، ...؛ نیت آبدست؛ تسبیح رکوع؛ سبحان ربّ [سی] العظیم و بحمده؛
[تسبیح سجود]، سجده ده سبحان ربی الاعلی و بحمده؛ ...؛ السلام علیک ایها
النبی [و] رحمة الله و برکاته؛ السلام علینا و علی عباد الله الصالحین؛ السلام
علیکم و رحمة [الله] و برکاته، تمام شده. اللهم صلّی علی محمد المصطفی و
علی المرتضی و فاطمة الزهراء و خدیجة الکبرا و الحسن الرضا و الحسین
المقتول بکربلا و زین العابدین چهارده معصوم پاک را و محمد بن علی الباقر و
جعفر بن محمد الصادق پاک را و موسی بن جعفر الکاظم و علی ابن موسی
الرضا (۲ ب) و محمد بن علی التقی و علی ابن محمد التقی و الحسن بن علی
الزکی و محمد بن الحسن العسکری الإمام فی العالم المنتظر صلوات الله علیهم
اجمعین؛ علی فاطمه حسن حسین عمّار سلمان ابوزر [کذا] مقداد بلال صهیب
قبر علی کرچکه هو. باسمه شاه اللهم صلّ علی سیدنا محمد المصطفی اللهم
صل علی سیدنا الامام نور امام علی المرتضی اللهم صل علی سیدتنا نور
خدیجة الکبری اللهم صل علی سیدتنا نور فاطمة الزهری اللهم صل ... علی نور
امام مهدی صاحب الزمان صلوات الله علیهم اجمعین اولین آخرین ظاهریین
باطنن طیین طاهریین لا فتا الا علی لا سیف الا ذوالفقار باسم شاه ناد علیا
مظهر العجائب ... (۳ الف) و بنوّتک یا محمد یا محمد یا محمد و بولایتک یا
علی یا علی یا علی و بحق لا إله إلا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله و

بحقّ خدیجة الکبرا و فاطمة الزهری و بحق الحسن والحسین و ... (۷ الف) بو
ترجمانی اوقیوب بابایه تسلیم ایده ... (۷ ب) سماع فرقلر، علی دوست، آه
[کذا] حسین، سلطان علی، حنکار حاجم، سلطان بالیم، اوربان [کذا] بابا، ابدال
موسی، قزل ولی، سجاع [کذا] بابا، صالتق بابا، مهدی زمان، ... غفلتدن اویاندم
جان کوزین ققدم کُشا/ مذهب حق جعفریدر غیرلر باطلدر/ یتمش ایکی فرقه
دن اودم برخی دخی حَبدا/ سودیکم اون ایکی امام من گروه ناجیم/ پیرم
استادم حاجی بکتاش ولی قطب اولیا/ حق دیوب بل بغلدم اقرار ویروب ... /
رهبرم اولدی محمد مرشدم علی المرتضی/ بر جمال محمد کمال حسین علی
را صلوات ... (۹ الف)، ...؛ صاغ گۆز امام حسین در، صول گۆز امام حسن در،
صاغ قاش فاطمة الزهرا در، صول قاش خدیجه الکبری در، صاغ کبریک
یوقاریسی امام زین العابدین در، اشاغیسی امام محمدباقردر، صول کبریک
یوقاریسی امام جعفردر، اشاغیسی امام موسی کاظم در؛ تمت باسم شاه سنریهم
آیاتنا فی الآفاق و فی أنفسهم، اولنجه حق که محمد علیدر ... (۲۴ الف) ... هر
نه وار ایسه جمله سی ۲۸ حرفله بغلنور و ۲۸ حرف بو سلطانلردر، اولاً محمد،
علی، حسن، حسین، زین العابدین، محمد باقر، جعفر صادق، موسی کاظم،
علی الرضا، محمد تقی، علی النقی، حسن العسکری، محمد مهدی، معصوملری
بیان، محمد الاکبر عبدالله، عبدالله ثانی، بحجت [کذا] القاسم، معصوم حسین،
قاسم سعید، علی الاصغر، عبدالله ثالث، یحیی الهادی، صالح، طیب، جعفر،
معصوم جعفر ثانی، قاسم ثالث، امدی معصوملر اون درت اولدی ...؛ (۲۴ ب)
... اندی ای طالب سجده بکتاشیان بودر ...؛ سیاه خطره اولاً ایکی قاش بر ساج
دورت کبرک یدی اولور و ایکی قولاق ایکی گۆز وو ایکی بورون ... ایکی
گۆز حسن ایله حسین اشارتدر ...؛ (۲۹ الف) بعض اسرار تاج شریف ...؛ (۳۰
الف) در بیان پوست ...؛ (۳۳ الف) ... رسول حضرتی بیورر أنا و علی من
نور واحد ... لحمک لحمی

نسخه خطی این اثر ارزشمند، در مجموعه ازمیرلی اسماعیل حقی (در کتابخانه سلیمانیه)، به شماره ۱۲۴۳، به خط سید شیخ احمد بدرالدین خلوتی مصری آطنه‌وی

(همراه مهر گرد بزرگ وی: مظهر العاشقین، عبده الشیخ احمد بدرالدین در طریق خلوتی مصری ...)، با تاریخ کتابت سال ۱۲۸۴ ه.ق.، در شهر بوسا (بروسه)، در ۳۷ برگ، نگه‌داری می‌شود. آغاز [افتاده^{۲۴}] این اثر ارزنده، که بسیاری از دیدگاه‌ها، آیین‌ها و آداب بکتاشیه، به اجمال و تفصیل، در جای‌جای آن نمایانده شده، چنین است:

... دستور، خادم الفقراء والمساکین قطب العارفين و ذخر الواصلين فاتح روم ايلي فرقلر سرداری قزل ولی سلطان السید علی افندمزک سنه بیک ایکیوژ اون درت سنه سنده آستانه بالاسنده پوست‌نشین آن توارث من حقیقه النسب المتصل إلى أشرف الأنام أصلح الصلحاء و افتخار الكبراء خلیفه زمان السید علی دده رحمة الله علیه ...

ز. جمال‌الدین ینی‌شهری (یکی‌شهری) بکتاشی مشهور به شیخ جمال‌الدین لطفی و متخلص به لطفی (د. پس از ۱۲۷۹ ه.ق.)

۱. دیوان لطفی (ادب منظوم - ترکی عثمانی)

دیوانی مشتمل بر مدایح و مرثیاتی حضرت علی علیه السلام، امام حسین علیه السلام و باقی امامان شیعه علیهم السلام، نیز حضرت فاطمه زهرا علیها السلام و حضرت خدیجه علیها السلام و چهارده معصوم پاک نزد علویان (برگ‌های ۱ ب - ۶۷ ب) است که به انضمام غزلیات، تخمیسات، رباعیات و مسدسات (برگ‌های ۶۸ الف - ۱۵۱ الف) به روش بکتاشیان سروده شده است. نسخه‌ای از دیوان لطفی در مجموعه ارسالان قاینارداغ، به شماره ۲۷۸، به خط تعلیق، با کتابت اواخر سده ۱۳ یا اوایل سده ۱۴ ه.ق.، در ۱۵۱ برگ^{۲۵} موجود است که آغاز آن چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم،

یار نجه خامه قدرت ازل املاي بسم الله بیلندی نقطه با دن عجب معنای بسم الله

ح. شاعری بکتاشی متخلص به شمععی (د. پیش از ۱۲۸۱ ه.ق.)

۱. ترکیب‌بند در مرثیه امام حسین علیه السلام (مرثی - ترکی عثمانی)

ترکیب‌بندی در مرثی حضرت اباعبدالله الحسین علیه السلام و مصائب کربلا با دیباجه‌ای منظوم درباره حضرت علی علیه السلام که به روش بکتاشیان در ۲۴ بیت سروده شده است. شاعر این منظومه (شمعی)، دقیقاً دانسته نیست. آیا شاعر صوفی طریقت مولویه، یعنی

عاشق شمععی قونوی (د. ۱۲۵۰ ه.ق.) است که دیوانی به ترکی دارد (قره‌بلوط، ۲۰۰۲: ۱۲۸۰/۲) یا شارح شهیر بوستان و گلستان سعدی، یعنی شمع‌الله مصطفی چلبی پُرزینی شمععی (د. ۱۰۰۰ ه.ق.)^{۶۶} است؛ اینکه یکی از این دو باشد، نیازمند بررسی بیشتر است. از این ترکیب‌بند، دو نسخه خطی در کلکسیون ارسلان قاینارداغ، یکی به شماره ۱/۱۳۰، به خط رقعہ، با کتابت ۱۲۸۱ ه.ق.، در ۱ برگ (برگ ۳۵ الف) و دیگری، ذیل شماره ۱۹۴، به خط رقعہ، با کتابت سده ۱۳ ه.ق.، در ۱ برگ (برگ ۳۷ ب) با سرآغاز ذیل نگه‌داری می‌شود:

مظہر ســـــرّ علیدر اکا بو یادگار
حاجی بکتاش ولینک بندیکی جان... وار
نعره دلدن ایدردی عرش اعلايه قرار
صد هزاران کافری برنده دن قیلدی شکار
دیدي ارسلانیم علیدر قدرتيله کردگار
لا فتی إلا علی لا سیف إلا ذوالفقار

ط. شاعری بکتاشی متخلص به آصف (د. پس از ۱۲۹۲ ه.ق.)

۱. دیوانچه آصف (ادب منظوم - ترکی عثمانی)

مجموعه‌ای از ابیات شاعری گمنام از قرن سیزدهم هجری، با نام آصف است که بیشترین آنها در مدایح و مراثی دوازده امام و اهل بیت علیهم‌السلام سروده شده است؛ و با توجه به نوع بیان عواطف نسبت به معصومان علیهم‌السلام، شباهت‌های محتوایی فراوانی با ادب بکتاشیان دارد و به احتمال قوی، شاعر بکتاشی است؛ البته تردیدی نیست که اثبات این نظر، نیازمند بررسی محتوایی بیشتر است.

درباره شاعر مذکور باید گفت در برخی مصادر (Karatay, 1961: II/210؛ قره‌بلوط، ۲۰۰۲:

۷۰۰/۱) از شاعری رومی با تخلص آصف یاد شده و اثر منظوم وی با عنوان *دیوان آصف* مضبوط است، اما با توجه به تاریخ کتابت آن نسخه (۱۱۳۹ ه.ق.)^{۶۷} اتحاد آن، با شاعر ما، که تحقیقاً در سال ۱۲۹۲ ه.ق. در قید حیات بوده، محل تأمل است، هرچند نظریه نهایی، منوط به بررسی محتوایی این دو اثر است.

نسخه خطی بکتاشی (دیوانچه آصف)، در مجموعه ارسلان قاینارداغ، به شماره ۱۸۹،

به خط رقعہ، گویا به خط شاعر، با تاریخ ۱۲۹۲ ه.ق. با این آغاز موجود است:

... شهید ... عشقه جان فدا گلدی ماتم دملری قان آغلیوب صبح و مسا.^{۶۸}

شاعر، در جایی از ابیاتش (برگ ۱۶ الف) با نقد صوفی، درباره سرسپردگی اش به اهل بیت علیهم‌السلام آورده است:

بیزی طعن ایلمه صوفی خرابات خدایز بیز	محبّ خاندان اهل بیت مصطفایز بیز
یولنده بی مه‌با جان و باش ایلرز قربان	ازلــــدن بنده شاه شهید کربلایز بیز
لباس فقر ایله ... ایلرز ملک قبا ایچره	گدای باب احسان علی المرتضایز بیز
محمد له علی زهرا حسن ... الوب گلدن	حسینی بیز محبت خمسه آل عبایز بیز
صلادر اهل درد عشقه آصف بویله گلسونلر	بو خسته‌خانه کون و مکان ایچره دوایز بیز

ی. احمد ادیب، قسطنطنینی رومی بکتاشی متخلص به ادیب و خرابی (د. ۱۳۳۵ ه.ق).
 ۱. دیوان خرابی^{۳۹} (ادب منظوم - ترکی عثمانی)

مجموعه‌ای از اشعار شامل قصاید و غزلیات و نیز مدایح و مراثی اهل بیت علیهم‌السلام، به‌خصوص موضوع کربلا در قالب مثنوی، ترجیع‌بند و رباعی و مانند اینها است که با گرایش بکتاشی سروده شده است. بر پایه برخی مصادر خطی به ترکی استانبولی،^{۳۰} این شاعر از علویان و بکتاشیان است و در هفده‌سالگی وارد طریقه بکتاشیه شده و زندگی و اشعار وی تحت تأثیر شاعران برجسته‌ای همچون یونس امره (د. ۸۴۳ ه.ق)،^{۳۱} سید عمادالدین نسیمی شیرازی حروفی (د. ۸۳۷ ه.ق. در حلب)،^{۳۲} قیغوسز ابدال‌بابا (سده ۹ ه.ق.)^{۳۳} و پیرسلطان ابدال سیواسی (د. ۹۵۷ ه.ق. در سیواس)^{۳۴} است. شاعر مذکور ارادت خاصی به آستان عصمت و طهارت علیهم‌السلام دارد؛ مراثی متعددی درباره حادثه جان‌سوز کربلا، عاشورا و به‌ویژه امام حسین علیهم‌السلام سروده است. بخشی از سرآغاز ترکیب‌بند مرثیه وی (۱۵ ب)، که با زحمت خوانده می‌شود، چنین است:

ایتمیوب شاه پیامبر ... حقدور ... ^{۳۵}	کوفیا در بیوفالر نقض عهد ایتمز مگر
قرا العین رسولی ایلمشدر در بدر	واریسه گــــل ... شاه رسول الله اگر
ای صبا وار کربلا دشتنده ایله بر گذر	ویر بزه لطف آیت حسین بن علیدن بر خبر

نسخه خطی دیوان خرابی، در کلکسیون احسان محوی (در کتاب‌خانه سلیمانیه)، به شماره ۹۸، به خط رقعۀ خود شاعر (خرابی)، با تاریخ ۱۳۰۸ ه.ق.، در ۲۸۵ برگ نگه‌داری می‌شود و آغاز آن چنین است:

فلکک لطفی، بتون جاهل و نادان اولان
 یاغدریر درد و بلا، کامل عرفان اولان

ک. شاعری بکتاشی متخلص به حیدری (د. پس از ۱۳۳۵ ه.ق.)

۱. دیوانچه حیدری (ادب منظوم - ترکی عثمانی)

مجموعه‌ای از اشعار و ابیات شاعر متأخر گمنام بکتاشی است که در نیمه نخست سده ۱۴ ه.ق. (حدود ۱۳۳۵ ه.ق.) در استانبول سروده است. دست‌نویس این اثر به خط شاعر، در مجموعه ارسالان قاینارداغ، به شماره ۱۸۵، به خط رقعہ، با تاریخ نگارش ۱۳۳۵ ه.ق.، در استانبول، در ۱۴ برگ، نگه‌داری می‌شود که آغاز آن چنین است:

ینه حسرت ایله چیرپنماق جان پیر نه وینه

اولسه جنت بدل اولماز که جریان پیر نه وینه

ل. مجموعه‌ای از آثار مخطوط بکتاشی ناشناخته

۱. نَفَسَلَر (تصوّف - ترکی عثمانی)

مجموعه‌ای صوفیانه به نظم و نثر، منتسب به علویان و بکتاشیان شامل ابیات، مدایح و مرثیة اهل بیت علیهم‌السلام و به‌خصوص رثای امام حسین علیه‌السلام است که به نظر می‌رسد در نیمه دوم سده ۱۳ ه.ق. نگارش یافته است. این مجموعه که بیشتر با عنوان نَفَس - نَفَس آمده است، اشعاری با مضامین صوفیانه از شخصیت‌های شهیر علویان همچون شهیدی، پیرسلطان، شاهی، حسن‌بابا، بوسنوی‌بابا، سلطان ابدال، ترابی‌بابا، علی‌ده، رضوان، همت، شکری ولی و ... است. باید دانست که نَفَس یا دوریه، مجموعه اشعاری به زبان ترکی با وزن هجایی است که معمولاً در قالبی عامیانه و ساده، سروده شده است؛ و علویان و بکتاشیان به مناسبت‌هایی، در مراسم‌های مذهبی، همراه با موسیقی و سماع می‌خوانده‌اند (بجنوردی، ۱۳۸۳: ۴۰/۱۲).

نسخه خطی این اثر، به خط مؤلف، در مجموعه علی نهاد طرلان، به شماره ۷۸/۱، به خط رقعہ (برخی چلیپا)، از سده ۱۳ ه.ق.، در ۴۵ برگ نگه‌داری می‌شود و سرآغاز آن چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم، نفس شهیدی:

بویله بیورمشکر پیرلر ارنلر سرّی سرّایلین جانه عشق اولسون

۲. نوحه‌نامه (تاریخ معصومان علیهم‌السلام - فارسی)

کتابی در بیان احوال فضایل و مصائب اهل بیت علیهم‌السلام، به‌خصوص مصائب حضرت

سیدالشهدا علیه السلام و خاندان مطهرش که مؤلفی ناشناس (گویا بکتاشی) در ۲۳ مجلس با دیباچه‌ای مفصل در ثواب گریه بر مصائب حضرت نگاشته است؛ با توجه به روش نگارش و نیز برخی نقل‌قول‌ها از کسانی مانند ویرانی بکتاشی^{۳۶} (برگ ۵۳ ب)، احتمال دارد این اثر متنی علوی- بکتاشی بوده باشد، هرچند به دلیل اتحاد روش با نوع آثار امامیه، بعید نیست متنی متعلق به شیعه امامیه اثناعشری بوده باشد؛ اما چون عراق در آن دوران، در قلمرو امپراتوری عثمانی بوده است، بکتاشیان نیز در کربلا و نجف توطن و حضوری چشمگیر داشتند. لذا از این منظر، هیچ استبعادی وجود ندارد. اما درباره تاریخ تألیف اثر باید گفت چون مؤلف از ویرانی دده (زنده در نیمه نخست سده ۱۱ ه.ق.) نقل‌قول‌هایی می‌کند، طبعاً تألیف اثر باید بین نیمه دوم سده ۱۱ تا نیمه نخست سده ۱۲ هجری و ترجیحاً بین سال‌های ۱۰۳۰ ه.ق.^{۳۷} تا ۱۱۴۰ ه.ق.^{۳۸} بوده باشد.

نسخه خطی این اثر، اکنون در کلکسیون تکه‌لی اوغلی (کتاب‌خانه سلیمانیه)، به شماره ۴۵۰/۱، به خطی نستعلیق مایل به نسخ، با کتابت محمدعلی بن حاجی حسین، و با تاریخ نیمه دوم سده ۱۱ یا نیمه نخست سده ۱۲ ه.ق.^{۳۹} در ۶۱ برگ (برگ‌های ۱ ب - ۶۱ الف) نگه‌داری می‌شود. آغاز نسخه چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم، ثنا و ستایش مر خدای راست که از برای هر بلا جزایی و از برای هر عنا عطایی مقرر و مقدر فرموده است ... مجلس اول در وفات حضرت رسول صلی الله علیه و آله ...

نتیجه و پیشنهاد

اثبات فرضیه‌ها و یافتن پاسخ نهایی پرسش‌ها درباره عقاید بکتاشیان، نیازمند بررسی عمیق و دقیق محتوای متون کهن منظوم و منثور علویان است؛ اما بررسی گونه‌شناختی مقدماتی بخشی از مصادر و متون کهن نگارش یافته به قلم آنها، وجود عناصر مشترک قوی اعتقادی و مشابهت‌ها و تأثیرپذیری رفتاری آنان از آموزه‌های مکتب نورانی اهل بیت علیهم السلام، حاکی از آن است که بدون تردید، علویان بکتاشی، به عنوان مذهبی اسلامی صوفی، بخشی از جامعه شیعی دورمانده از اصل خویش‌اند و جریان‌های متأخر سکولاری که می‌کوشند این نظریه را صورت‌بندی کنند که «بکتاشیه هویتی مستقل دارد و فقط در دوره‌هایی از تاریخ عثمانی، مؤلفه‌هایی از آموزه‌های شیعی، به انحاء مختلف،

همچون از طریق حروفیه (با هویت شیعی تأویلی)، بر باورهای بکتاشیه، تأثیراتی نهاده است»، حداقل به شهادت متون کهن محلّ تأمل است؛ متونی که صریحاً به آموزه‌ها و تأثیرات «مذهب جعفری» و تلقّیات گسترده و همه‌جانبه آنان از این مکتب نورانی اهل بیت علیهم‌السلام، اشارت دارد.

با توجه به وجود عناصر مشترک قوی اعتقادی و رفتاری میان شیعیان اثناعشری و علویان بکتاشی و فقدان یا قلّت منابع پژوهشی دقیق و عمیق، راجع به بکتاشیان، به زبان فارسی، پیشنهاد می‌شود برای شناخت بیشتر و دقیق‌تر آنان، در کنار ایجاد مراکز علمی تخصصی و نیز گسترش تعاملات بیشتر با علویان، ساختارهای موجود مرتبط با علویان در مراکز علمی کشور، همچون «کمیته علویان» در مراکزی مانند دانشگاه ادیان، جامعه المصطفی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، یا سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، به صورتی کارآمد و علمی، تقویت شود؛ و به دلیل وجود سرچشمه‌های مطالعاتی و پژوهشی گسترده درباره بکتاشیه، به زبان‌های ترکی عثمانی (با الفبای عربی) و ترکی استانبولی (لاتین)، امید است بر پایه میراث کهن مکتوب آنان (نسخ خطی) و نیز بر پایه یافته‌ها و مطالعات جدید غربیان یا خود علویان درباره علویان، پژوهش‌های جدیدی در قالب رساله و پایان‌نامه دانشگاهی، ترتیب داده شود.

پی‌نوشت‌ها

1. Noyan Dedebara, Bedri, *Bütün Yonleriyle Bektaşilik ve Aleccilik*, Vols. I-IX.

۲. درباره «حاجی بکتاش ولی»، نک: انوشه، ۱۳۸۳: ۱۸۸/۶-۱۹۰؛ مدرّس تبریزی، ۱۳۷۴: ۶/۲-۷؛ نیز

تمامی صفحات جلد نخست کتاب *Bütün Yonleriyle Bektaşilik ve Aleccilik*

۳. درباره این اثر نک: قره‌بلوط، ۲۰۰۲: ۳۰۵۴/۵؛ دانش‌پژوه، ۱۳۳۲: ۲۴۶۱/۴.

۴. در برخی مصادر، زبان اثر، ترکی ثبت شده است (قره‌بلوط، ۲۰۰۲)؛ در حالی که نسخه‌ای از آن در کتاب‌خانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۳۴۵۱/۱ موجود است که به فارسی نگارش یافته است؛ بعید نیست که نسخه‌های ترکی، ترجمه‌ای از زبان فارسی باشند.

۵. در برخی نسخ دیگر این اثر، به جای غیبی نام عیسی آمده است (متقی، ۱۳۸۱: ۱۷۰/۱-۱۷۲).

۶. درباره اثر نک: قره‌بلوط، ۲۰۰۲: ۹۷۲/۲.

۷. برخی عبارات این خطبه به نظر می‌رسد غالیانه باشد و در علوی و بکتاشی بودن این اثر نیز تردید وجود دارد.

۸. الانسان: ۱.

۹. الرعد: ۴۳.

۱۰. المائده: ۵۵.
۱۱. اشاره به حدیث مشهور نبوی ﷺ: «أنت مني بمنزلة هارون من موسى، إلا أنه لاني بعدی» (البخاری، ۱۹۸۱: ۱۲۹/۵؛ الترمذی، بی تا: ۶۳۸/۵).
۱۲. باید افزود که در همین مجموعه (ارسالان قاینارداغ)، به شماره ۱۹۵ منظومه‌ای با عنوان قصیده کشف الغطاء از سید حسین غیبی‌بابا، دانسته شده است و به نظر می‌رسد این نسبت صحیح نباشد. زیرا همین اثر، در مصادر، از صنع الله غیبی بن عبدالله، کوتاهوی رومی (د. ۱۰۸۰ ه.ق.) دانسته شده است (قره‌بلوط، ۲۰۰۲: ۱۳۰/۲-۱۳۰۲).
۱۳. قیغو یا قایغو، به ترکی عثمانی به معنای غم است و پسوند نفی «سز» هم آن را منفی کرده و در نتیجه «قیغوسز»، به معنای «بی‌غم» خواهد بود.
۱۴. درباره مؤلف نک: بغدادی، ۱۹۹۰: ۱۴۳/۱؛ بروسه‌لی، ۱۳۴۲: ۱۴۴/۱-۱۴۵.
۱۵. درباره این اثر نک: قره‌بلوط، ۲۰۰۲: ۶۰۷/۱.
۱۶. درباره این اثر نک: همان، ۶۰۹/۱.
۱۷. این مطالب در انجام نسخه علی نهاد طرلان به شماره ۱۹۳/۲ آمده است.
۱۸. از زندگی ویرانی، آگاهی چندانی در دست نیست؛ گویا وی مدتی مجاور حرم حضرت علی (ع) در نجف اشرف بوده و در همین دوره نیز با شاه عباس اول صفوی (د. ۱۰۳۸ ه.ق.) ملاقاتی داشته است، نک: <http://www.forumdas.net>.
۱۹. درباره این اثر نک: الطهرانی، ۱۳۸۶: ۹/۴-۱۲۸۲؛ و قره‌بلوط، ۲۰۰۲: ۳۸۸۹/۵.
۲۰. این نسخه مشتمل بر پنج غزل در مدح اهل بیت (ع) است.
۲۱. نسخه از انجام، افتادگی دارد.
۲۲. در فهرست دیجیتالی کتاب‌خانه سلیمانیه، نام مؤلف اثر، احمد رسمی کربدی ثبت شده که صحیح نیست. باید افزود که احمد کربدی متوفای ۱۱۹۷ ه.ق.، از جغرافی دانان شهیر و از رجال دولت عثمانی بوده و بیشتر تألیفات وی در جغرافیا است، نک: بغدادی، ۱۹۹۰: ۱۷۹/۱.
۲۳. درباره این اثر نک: قره‌بلوط، ۲۰۰۲: ۲۲۳۷/۳-۲۲۳۸.
۲۴. به نظر می‌رسد حداقل چند برگی از آغاز نسخه افتاده است.
۲۵. گویا یک یا دو برگ از انجام نسخه ساقط شده است.
۲۶. درباره شرح حال شمعی پرزینی نک: بروسه‌لی، ۱۳۴۲: ۲۵۸/۲.
۲۷. نسخه موزه توقیاتی سرای - استانبول، به شماره ۸۷۴ خزینه.
۲۸. کلماتی از ابیات آغازین نسخه خوانده نشد.
۲۹. درباره این اثر نک: قره‌بلوط، ۲۰۰۲: ۵۷۱/۱.
۳۰. <http://turkcebilgi.org> (1392-1-20).
۳۱. درباره احوال یونس امره، نک: قره‌بلوط، ۲۰۰۲: ۴۰۲۸/۵-۴۰۲۹.
۳۲. درباره احوال نسیمی، نک: مدرس تبریزی، ۱۳۷۴: ۱۷۴/۶.
۳۳. درباره احوال قیغوسوز ابدال نک: بغدادی، ۱۹۹۰: ۱۴۳/۱؛ بروسه‌لی، ۱۳۴۲: ۱۴۵-۱۴۴/۱.
۳۴. درباره احوال پیرسلطان سیواسی نک: حداد عادل، ۱۳۷۹: ۹۰۹/۵-۹۱۰.
۳۵. دو کلمه خوانده نشد.

۳۶. چون ویرانی‌بابا مدتی در عراق، مجاور مرقد حضرت علی (ع) در نجف اشرف بوده است، بعید نیست این اثر را نیز یکی از علویان متمایل به امامیه در عراق (جزء امپراتوری عثمانی) نگاشته باشد.
۳۷. ویرانی‌بابا، در همین ساله گویا با شاه عباس صفوی، در نجف اشرف، ملاقاتی داشته است که پیش‌تر به آن اشاره شد.
۳۸. نسخه مذکور فاقد تاریخ کتابت است، اما در یادداشت‌های روی نسخه، تاریخ ۱۱۴۰ هـ.ق. دیده می‌شود.
۳۹. در آغاز، یادداشت‌هایی با تاریخ ۱۱۴۰ و ۱۱۶۱ هـ.ق. دارد.

منابع

قرآن کریم.

- انوشه، حسن (۱۳۸۳). *دانش‌نامه ادب فارسی*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ج ۶.
- بجنوردی، کاظم (۱۳۸۳). *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*، تهران: مرکز دائرةالمعارف اسلامی، ج ۱۲.
- البخاری، محمد بن اسماعیل (۱۹۸۱). *الصحيح، تصحيح: محمد ذهني افندي، استانبول: بی‌نا. بروسلی (بروسوی)، محمدطاهر (۱۳۴۲). عثمانلی مؤلفعلری، استانبول: مطبعة عامره، ج ۲. بغدادی، اسماعیل پاشا (۱۹۹۰). هدیه العارفین، بیروت: دار الفكر، الطبعة الثانية.*
- الترمذی، محمد بن عیسی (بی‌تا). *السنن، تصحيح: ابراهيم عطوه عوض، بیروت: بی‌نا. حداد عادل غلام‌علی (زیر نظر) (۱۳۷۹). دانش‌نامه جهان اسلام، تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی، ج ۵. دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۳۲). فهرست نسخه‌های خطی کتاب‌خانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران: دانشگاه تهران، ج ۴.*
- سبحانی، توفیق؛ آق‌سو، حسام‌الدین (۱۳۷۴). *فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتاب‌خانه دانشگاه استانبول*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سبحانی، توفیق؛ انصاری، قاسم (۱۳۵۵). «حاجی بکتاش ولی و طریقت بکتاشیه»، در: *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی (دانشگاه تبریز)*، س ۲۸، ش ۱۲۰، ص ۵۰۵-۵۴۶.
- الطهرانی، آقابزرگ (۱۳۸۶). *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، تهران: چاپ‌خانه دانشگاه تهران، ج ۴ و ۹.
- الطهرانی، آقابزرگ (۱۹۵۹). *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، نجف اشرف: مطبعة القضاء، ج ۱۳.
- قره‌بلوط، علی‌رضا؛ قره‌بلوط، احمد طوران (۲۰۰۲). *معجم تاریخ التراث الإسلامی فی مکتبات العالم*، قیصری: دار العقبة.
- متقی، حسین (۱۳۸۱). *فهرست نسخه‌های خطی ترکی کتاب‌خانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی*، قم: کتاب‌خانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، ج ۱.
- متقی، حسین (۱۴۲۳). *معجم الآثار المخطوطة حول الإمام علی بن أبی طالب (ع): الدلیل البلیوغرافی ل - ۱۰۰۰۰ مخطوطة محفوظة فی مکتبات العالم، قم: مکتبة آیة‌الله العظمی المرعشی النجفی.*
- مدرّس تبریزی، محمدعلی (۱۳۷۴). *ریحانة الادب*، تهران: کتاب‌فروشی خیام.
- Bariş, Hasip ve başkalar (1981). *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu*, 34 (I), Ankara.

